

Research Article

पश्चिम विदर्भातील जंगल सत्याग्रह

अमोल बोरकर

(इतिहास विभाग प्रमुख), आप्पास्वामी महाविद्यालय शेंदूरजना (अ), ता. मानोरा जि.वाशिम

प्रास्ताविक :-

पश्चिम विदर्भात सत्याग्रहाचे मोठे केंद्र म्हणून जसे दहिहांडा हे नांव गाजले तसेच लोकनायक बापूजी अणे यांच्या प्रेरणेने पश्चिम विदर्भात सुरू झालेल्या जंगल कायदाभंगाचे पहिले केंद्र म्हणून महाराष्ट्रात व-हाडामध्ये गाजले. जंगलचा कायदा सर्वसामान्य जनतेस जाचक असल्याने विदर्भात जंगल सत्याग्रह करण्याचा निर्णय विदर्भ युद्ध मंडळाने घेतला.

काँग्रेस वर्किंग कमीटीच्या १ ऑगस्ट १९३० च्या मुंबई येथे कार्यप्रभारी अध्यक्ष सरदार वल्लभभाई पटेल यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या बैठकीत जंगल सत्याग्रहाला मान्यता देणारा ठराव पास करण्यात आला. तसेच व-हाडाच्या जंगल सत्याग्रहाचे नेते सर्वाधिकारी बापूजी अणे संबंधी ठराव नं. १५ मध्ये काँग्रेस वर्किंग कमेटी म्हणते "This committee congratulates Shri. M.S.Aney on the patriotic example set by him in offering satyagraha and embracing the hardships and sufferings of jail life notwithstanding his original differences with the congress in regard to its programme." ¹

❖ यवतमाळ जिल्हयातील जंगल सत्याग्रह :

विर वामनराव जोशींच्या अटकेनंतर विदर्भ युद्ध मंडळाचे सर्वाधिकारी लोकनायक बापूजी अणे झाले. त्यांच्या हातून १० जुलै १९३० रोज पुसदजवळ भारतातील पहिला जंगल सत्याग्रह झाला. पुंदीगावापलीकडील गहुली बंदित जाऊन बापूजी अणे व त्याग्रहींनी बेकायदा लाकडे तोडली व च्चंगल का कायदा तोड द्यायच अशी घोषणा करण्यात आली.² बापूजी अणे व त्यांच्या पथकास अटक होऊन त्यांना तुरुंगात टाकण्यात आले.

बापूजी अणेच्या अटकेनंतर पुसद येथे अकोल्याचे बापुसाहेब सहस्त्रबुध्दे, गोविंदशास्त्री पाठक, मामासाहेब जागळेकर, रामचंद्र बळवंत जोशी, गंगाधर बळवंत डिबरीकर, ब्रिजलालजी बियाणी व दादासाहेब गोळे यांनी जंगल सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले.

यवतमाळ जिल्हयात जंगल सत्याग्रहाचे दुसरे केंद्र यवतमाळ-धामणगाव सडकेजवळ ४ मैल अंतराव करळगाव जंगलात जिल्हा युद्ध मंडळाने निश्चित केले. २१ जुलै १९३० रोजी करळगाव बंदीत नागपूरचे प्रसिध्द कार्यकर्ते डॉ. हेडगेवार यांनी जंगल सत्याग्रह केला. करळगाव बंदित १४ ऑगस्ट १९३० पर्यंत सत्याग्रहाचा कार्यक्रम दररोज चालू राहिला. करळगाव नंतर यवतमाळ जवळील नेर रस्त्यावरिल चौसाळा येथे दिनांक २१ ऑगस्ट १९३० रोजी डॉ टेंबे यांनी सत्याग्रह केला. दिनांक २२ ऑगस्टला बाबासाहेब थोपटे वकील व निळकंठराव पांगारकर वकील यांनी सत्याग्रह केला. त्यानंतर घाटंजी रस्त्यावरील येळाबारा येथील बंदित प्रसिध्द श्री. केशरमलजी यांनी सत्याग्रह केला.³ पुसदच्या या जंगल सत्याग्रहाचा प्रभाव व-हाड प्रांतात पडू लागला व संपूर्ण व-हाडमध्ये जंगल सत्याग्रह घडून आला. यवतमाळ जिल्हयात जंगल सत्याग्रह १० जुलै १९३० रोजी सुरू झाला. व १९३० च्या ऑक्टोबर पर्यंत चालू राहिला. या तिन महिन्यात सुमारे ३२५ सत्याग्रहींना अटक, कारावास, दंड, फटके, जप्त्याच्या सरकारी दडपशाहीला तोंड द्यावे लागले. जंगल सत्याग्रह हे युद्ध मंडळाने आटोपते घेतले. पुढे विधायक कार्यकर्ते श्री. जतकरी यांनी लक्ष वळविले. गांधी-इर्विन करारानंतर मार्च १९३१ मध्ये सर्व सत्याग्रही सुटले.

❖ अमरावती जिल्हयातील जंगल सत्याग्रह :

पुसदच्या जंगल सत्याग्रहापासून प्रेरणा घेऊन अमरावती जिल्हयात जंगल सत्याग्रहाचे वारे वाहु लागले. अमरावती जिल्हयातील वडाळी जंगल सत्याग्रह प्रसिध्द आहे.

वडाळी हे गाव अमरावती शहरापासून अवघ्या तीन-चार किलोमिटर अंतरावर आहे. वडाळी गावाच्या बाजूला जंगल आहे. या जंगलामध्ये बंदी हुकूम होता.

पुसद सत्याग्रहानंतर प्रांतीय युद्ध मंडळाचे अध्यक्ष श्री ब्रिजलाल बियाणी यांनी सत्याग्रहाचे नेतृत्व स्विकारले होते. परंतु त्यांना सत्याग्रहापूर्वीच अटक करण्यात आली. त्यामुळे डॉ. गणेश गोविंद भोजराज यांनी वडाळी जंगल सत्याग्रहाची जबाबदारी स्विकारली.^४

दिनांक १७ जुलै १९३० रोजी सकाळी सहा वाजता जोग चौकात सत्याग्रही मंडळी एकत्र जमली. उपस्थित सत्याग्रहिंना कुकूमतीलक लावण्यात आले. त्यानंतर डॉ. भोजराज हयांना राष्ट्रध्वज व पुष्पहार अर्पण करण्यात आला. अमरावती शहरात अपूर्व अशी २५ हजार स्त्री - पुरुषांची प्रचंड मिरवणूक वडाळीच्या दिशेने निघाले. डॉ.भोजराज यांच्यासोबत बाबासाहेब खापर्डे, श्री वामणगावकर, श्री संभाजीराव गोखले, पं.भानुशेखर, श्रीमती दुर्गाताई जोशी, श्रीमती पार्वतीबाई पटवर्धन इत्यादी प्रमुख मंडळी होती.५ वडाळी येथे मोठया संख्येने जनसमुदाय उपस्थित झाला. वडाळी येथे डॉ.भोजराज यांचे भाषण झाले. त्यानंतर डॉ भोजराज हयांनी पहिले झाड तोडल्यानंतर त्यांच्या साथीदारांनी गवत कापण्यास सुरुवात केली. परंतु लगेच डॉ.भोजराज हयांना पकडण्यात आले व त्यांना ६ महिने कैद व २५० रु. दंड अशी शिक्षा सुनावण्यात आली.^६

दिनांक १८ जुलै १९३० रोजी श्रीमती दुर्गाताई जोशी यांनी महिलांसह सत्याग्रह केला. परंतु त्यावेळी कोणत्याही सत्याग्रहीस पकडण्यात आले नाही. २० जुलै रोजी शिबीर प्रमुख श्री त्र्यंबकराव जोशी यांना १०७ कलमाखाली एक वर्ष सक्तमजुरीची शिक्षा सुनावण्यात आली. श्री.मोरे यांच्या नेतृत्वाखाली सत्याग्रह करणा-या १६ सत्याग्रहींना पकडण्यात आले व सहा महिन्यांची शिक्षा देण्यात आली. २४ जुलै हा वडाळी सत्याग्रहाचा शेवटचा दिवस होता. सेठ राधाकिसन हयांनी या दिवशीच्या सत्याग्रहाचे नेतृत्व केले. यावेळी सत्याग्रहींना अटक झाली नाही. हा सत्याग्रह यशस्वी होण्यासाठी वडाळी गावातील सुखाप्पाबाबु प्रेमलवार, विठ्ठलराव शेंडे यांनी परिश्रम घेतले.^७

वडाळी जंगल सत्याग्रहाचे पश्चिम विदर्भात स्वातंत्र्य चळवळीला नवी उर्जा दिली. काँग्रेसच्या नेतृत्वाने जंगल सत्याग्रहाचे नेतृत्व करित असतांना या सत्याग्रहामध्ये सर्व जातीधर्मातील स्त्री-पुरुषांना सहभागी करून घेतले होते. प्रत्यक्ष जंगल तोडण्याचे किंवा गवत कापण्याच्या कामामध्ये येथील जनसामान्य जनता मोठया संख्येने सहभागी झाले होते.

जंगल सत्याग्रहाचे आंदोलन सुरू झाल्याबरोबर यावलीच्या तरुणांनी जंगल सत्याग्रहासाठी ८ ऑगस्ट १९३० ही तारीख निश्चित करण्यात आली. यावलीच्या सत्याग्रहाचे नेतृत्व लक्ष्मणराव पाचघरे यांनी केले.^८

यावलीच्या पूर्वीस डवणगाव- चिंचखेड मार्गावर असलेल्या सरकारी जंगलात सत्याग्रह करण्याचे ठरले. त्यानुसार सत्याग्रही सेना सत्याग्रह क्षेत्री ११ वाजताच्या सुमारास पोचली. त्यांनी दुपारी ३ वाजता एकसारखी झाडे तोडण्याची कायदेभंग युद्ध क्रिया चालू केली. थोडी विश्रांती घेण्यासाठी सत्याग्रही थांबले असता पोलीसांनी सत्याग्रहींना अटक करण्यात आली.^९ सत्याग्रहींनी तोडलेली लाकडे गावक-यांनी गावात आणली. त्यांचा लिलाव करून वसुल झालेली रक्कम गावाच्या काँग्रेस कमिटीला देण्यात आली.

महिला सत्याग्रहींनी जंगल सत्याग्रहामध्ये भाग घेतला. तीन दिवस यावलीच्या जंगल सत्याग्रह उत्स्फूर्तपणे सुरू होता. यावली परिसरातील लोकांचा वाढता उत्साह पाहून लोकांना धडा शिकविण्यासाठी अमरावतीचे डी.एस.पी. व कलेक्टर यांनी पोलीस पथके रवाना केली. जंगल सत्याग्रहात सहभागी सत्याग्रही बरोबर गावातील नागरिकांना अमानुष मारहाण केली. लक्ष्मण पाचघरे हयांच्या किराणा दुकानाची व घराची नासधुस केली. यावलीच्या जंगल सत्याग्रहाचे त्यांनी नेतृत्व केले. याचा बदला म्हणून जेलमध्ये लक्ष्मण पाचघरे यांचा अनन्वीत छळ केला. त्यातच त्यांचे ११ ऑक्टोबर १९३० रोजी दुःखद निधन झाले. अमरावती जिल्हयातील स्वातंत्र्य लढयातील पहिले शहिद म्हणून लक्ष्मणराव पाचघरे ठरले.^{१०}

वडाळी , यावली येथील जंगल सत्याग्रहाचा प्रभाव अमरावती जिल्हयात मोठया प्रमाणात पडला. परिणामी इतरत्रही जंगल सत्याग्रह झाले. यात प्रामुख्याने मोर्शी तालुक्यात बेनोडा (शहिद), लोणी , करजगाव, शामगाव, सावंगा, वरुड, शेंदुरजना घाट इ. गावे सहभागी झाली होती. अचलपुर तालुक्यात जंगल सत्याग्रहाच्या वेळी पन्नास गावांनी सहभाग घेतला. जवळपास बारा हजार शिंदीची इ गाडे तोडून टाकण्यात आली.^{११} चांदुररेल्वे, दर्यापुर तालुक्यातही जंगल सत्याग्रह झाले. या सत्याग्रहाने अमरावती जिल्हा ढवळून निघाला.

❖ अकोला जिल्हयातील जंगल सत्याग्रह :

१९३० चा जंगल सत्याग्रह व-हाड प्रांतीय युद्ध मंडळाच्या कार्यक्रमानुसार अकोला जिल्हयात संपन्न झाला. सेठ श्रीरामजी सुरजमल गोंयका यांच्या नेतृत्वाखाली अकोला जिल्हा कार्यरत झाला. अकोला जिल्हयात लोणी येथील जंगल सत्याग्रहासाठी निवडण्यात आले. सत्याग्रहींना निरोप देण्यासाठी टिळक मैदानावर प्रचंड सभा झाली. श्रीरामजी गायंका व त्यांचे सहकारी यांचा सभेत सत्कार करण्यात आला. प्रचंड मिरवणुकीने सत्याग्रहींची तुकडी लोणीच्या जंगलात गेली. सर्वांनी कायदा मोडून गवत काढले. त्यामुळे सर्वांना

पोलीसांनी अटक केली. श्रीरामजी राधादेवी गोयनका व त्यांच्या सहका-यांना सहा महिन्यांची शिक्षा झाली. यानंतर सतत सात दिवस लोणीच्या जंगलात कायदेभंगाचा सत्याग्रह करण्यात आला.^{१२}

प्रभाव अकोला जिल्हयातील लोणी येथील जंगल सत्याग्रहाची संपूर्ण अकोला जिल्हयामध्ये निर्माण झाला. त्याचाच परिणाम म्हणून अकोला जिल्हयातील बाळापूर तालुक्यात आलेगांव येथे जंगल सत्याग्रह करण्यात आला. पारस याठिकाणी पाच दिवस सत्याग्रह करण्यात आला. बोरगांव येथे राष्ट्रीय शाळेचे शिक्षक भाऊराव व यशवंतराव यांनी सत्याग्रह केंद्र चालविली. कुरुम, कारंजा, जामठी, राहटी, याना , धनज इ. ठिकाणी सत्याग्रह संपन्न झाले.^{१३}

❖ बुलढाणा जिल्हयातील जंगल सत्याग्रह :

बुलढाणा जिल्हयात जंगल सत्याग्रहाचे आयोजन करण्यात आले. खामगाव हे चळवळीचे प्रमुख केंद्र ठरविण्यात आले. बुलढाणा जिल्हयातील खामगाव तालुक्यातील जनुना, यांस्मन, तरोडा, जानोरी, हिवरखेड या केंद्रावर सत्याग्रह करण्यात आले. जळगाव-जामोद तालुक्यात जामोद, रायुरा, आरवड, तिवडी या ठिकाणी सत्याग्रह करण्यात आला. मलकापूर तालुक्यामध्ये मलकापूर, राजुरा, वडनेर, भोनजर, जगाव, म्हैसवाडी, तालसवाडी व अकोडा या सर्व केंद्रावर २६५ सत्याग्रहींनी सत्याग्रह केला. चिखली तालुक्यामध्ये चिखली देऊळगावराजा उलरपेट व बुलढाणा या चार केंद्रावर नऊ सत्याग्रहींनी सत्याग्रह केला.^{१४}

जंगल सत्याग्रहामध्ये अमरावती जिल्हयात ५००, यवतमाळ जिल्हया २३५, बुलढाणा जिल्हयात ६० व अकोला जिल्हयात ३०० याप्रमाणे पश्चिम विदर्भात एकूण ११८५ लोक दडपशाहीला बळी पडले होते.^{१५}

जंगल सत्याग्रह पश्चिम विदर्भातील स्वातंत्र्य चळवळीला अत्यंत महत्वाची घटना आहे. जंगल सत्याग्रहाच्या अनुषंगाने ब्रिटीश सत्तेच्या अन्याय कायद्याचा विरोध केला गेला. हा सत्याग्रह शांततामय , अहिंसक मार्गाने लढला गेला. जंगलातील झाडे, गवत, प्रतीकात्मक म्हणून तोडण्यात आली. शिंदीची झाडे तोडण्यामागे सरकारच्या महसुलावर घाव घालण्याचा उद्देश होता. जंगल सत्याग्रहाचे नेतृत्व काँग्रेसच्या पुढा-यांनी केले. त्यांनी जनसामान्यांना सत्याग्रहाचे महत्व समजावून सांगितले. परिणामी जंगलचा सत्याग्रह जनसामान्यांचा सत्याग्रह झाला.

संदर्भ ग्रंथ सूची :

- १) बामणगावकर, ना.रा.(संपा.), उदय, दिनांक १० एप्रिल १९३६
- २) कोरपे, सौ. कुसूमताई, विदर्भातील नेतृत्वाची वाटचाल, १९७८, पृ.९१
- ३) उदासी, बी.ना. (संपा), दै. मुद्रिका, स्वातंत्र्य संग्राम विशेषांक डिसेंबर १९८५, पृ.क्र. ९९-१००
- ४) खापडे, बा.ग., दादासाहेब खापर्डे यांचे चरित्र , १९६२ पृ.क्र. ६९०
- ५) कित्ता, पृ.क्र. २४७
- ६) कारंजकर, भि.दे., अमरावती शहराचा इतिहास भाग १ व २, १९७८, पृ.क्र. ६५१
- ७) कित्ता, पृ.क्र. २४७
- ८) मस्के, बी. आर. , विदर्भातील दलित चळवळीचा इतिहास, २०१२ पृ.क्र. २४८
- ९) उदासी, बी. ना. (संपा) , दै. मुद्रिका - स्वातंत्र्य संग्राम विशेषांक - डिसेंबर १९८५ , पृ.क्र. १०४
- १०) देशपांडे , हरिहर वामन ,यावलीचा स्वातंत्र्य संग्राम १९४२ , १९४७ , पृ.क्र. २९
- ११) मस्के, बी. आर. , पूर्वोक्त , पृ.क्र. २४९
- १२) ता, पृ.क्र. २४९
- १३) कित्ता, पृ.क्र. २५०
- १४) कित्ता, पृ.क्र. २५०
- १५) बामणगावकर, ना. रा. (संपा) , उदय , दिनांक - १२ ऑगस्ट १९३०